

# Адріан Кащенко

## Борці за правду

### (історична повість)

#### I

Весна почала вже вбирати степ у зелені шати, оздоблені різноколіровми квітками. Від краю до краю неба, скільки оком глянь, простягся той степ тихий, покійний і рівний, як море у теплий безвітряний день. Ні ярочка у степу, ні горбочка... Тільки могили, нерухомі степові вартові, край неба бовваніють, про минуле згадують...

Тільки орел, що розпластавши у повітрі могучі крила, кружляє під самою хмарою, спромігся розглядіти, що серед того зеленого моря, глибоко у нього пірнувши, біг кіньми невеликий гурт козаків. Мов чорні комашки посувалися ті козаки по безкрайому степу з півночі на південь, все далі та далі від рідної України, туди, де віра погана, де неволя бусурманська — розлука християнська.

То їхав Богдан Хмельницький з своїм сином Тимошем та з славними товаришами: Богуном, Джеджалієм, Бурляєм, Довбнею та Влучаком. Вони їхали з Січі Запорозької до хана кримського, просити його помочі на поляків, що повернули

славне козацтво на хлопів, поодбїрали собі у козаків ґрунти й маєтки і ганьбили те, що є найдорожчого у людини — ганьбили честь жінок та дівчат українських.

Попереду на буланому огирі, красувалася величня й могутня постать Богдана Хмельницького. Його червоний жупан з довгими впльотами брав у себе очі, мов пишний мак, що зацвів серед зеленого степу. Високе чоло Богданове подїлялося надвое глибокою зморшкою, над очима його збігалися до купи рясні брови, а довгі вуса, обгорнувши уста півколом, мов застигли у своїй пишній красі. На всій постаті козацького ватажка відбивалася глибока дума й рішучість.

Не за легку справу брався Хмельницький. Він брався за ту саму справу, що через неї Наливайко, і Сулима й Павлюк загинули лютою смертю під руками катів, за справу визволення України з під лядської кормиґи... Козацької сили немає... Реєстрові козаки у ярмі й покїрливі гнобителям своєї батьківщини... Навіть коло самої Січі Запорозької стояла польська залога, що зараз гналася за козаками, намагаючись захопити непокірливого Чигиринського сотника і запровадити його у Варшаву на ганебне катування й страту.

Поруч з Хмельницьким з одного боку їхав кремезний, як дубовий пень, довговусий козак

Богун та високий мов дзвіниця Джеджалій. У обох запорожців були за плечима рушниці, біля боку шаблі, а за поясом пістолі. З другого боку від Богдана басував конем син його Тиміш, бравий, чорновусий парубок, у блакитному жупані, а позаду їхали: запеклої вдачі козак Довбня, з келепом замість шаблі біля боку, та два посивілі вже січовики: Бурляй та Влучко.

Зброя цього останнього запорожця теж одрзнялася від зброї товариства: за плечима у нього, замість рушниці був лук та сагайдак з стрілами. Влучко не любив рушниць і глузливо звав їх пукавками, додаючи, що вони на полюванні тільки полохають дичину, а на війні виявляють вояків ворогам. Влучко давав перевагу луку та стрілам, «бо ними», говорив він, «ще за дідів і прадідів наші козаки стріляли». За теж і справді другого такого влучака, як він, не було на всьому Запорожжі.

— Про що замислився? — звернувся Богун до Хмельницького. — Дасть Бог, все вийде на добре. Нам тільки б за допомогою Орди взяти хоч одну добру перемогу над ляхами, а там повстане вся Україна, заблищать ножі та списи, і будеш ти гетьманом.

— Або на шибениці... — обізвався Богдан. — Або жили з мене живого тягтнуть... або спечуть, як Наливайка.

— Чи від тебе це чую, Богдане? — здивувався Богун. — Ти страхаєшся? Ти вагаєшся?

— Ні, не страхаюся! — рішуче одповів Хмельницький. — Хоч би воно й сталося так, то не боюся. Або смерть мені, або воля Україні! Коли б я боявся смерти, то не поліз би у пащу звіру, що його сам раздратував. Адже не забув ще хан того, що я з Запорозжцями попалив та поруйнував береги його Криму, а до того ще потопив п'ятнадцять бусурманських кораблів з крамом та військом. Чи не наготовив він за для мене, замість помочі, довічну неволю або й смерть!

— Ні, того не бійся! — обізвався Джеджалій. — Сміливого ворога хан поважає. Татарські хани завжди були лицарями, і через те, що ти сам ідеш до хана своєю волею, тобі не буде зроблено ніякого лиха. Бурляєві, що теж морем водив козаків і Сіноп поруйнував, теж на мою думку, нема чого боятися, а от мені, так справді, коли б не здобути лиха за те, що зрадив я свою, бусурманську віру та приєднався до вас, запорожців.

— Ви всі складаєте мій почот — сказав Богдан — і як що моя справа вийде на добре, то з вас нікого не насміють зачепити.

— Он як усім виходить на добре, — подумав собі Богун, — а чи складеться ж так і мені?.. Чи знайду я свою кохану дівчину, свою наречену,

Марину?

Іван Богун був походженням з стародавнього шляхетного роду, що мав предківщину, хутір біля річки Бугу, недалеко Винниці. Наречена Богунова, Марина Михнюківна, що він її зараз згадував, була шляхтянкою, українського роду.

Михнюки й Богун були сусідами і по сусідському приятелювали, а коли у Михнюків народилася дочка Марина і вони справляли її хрестини, Богун висватали її за свого сина Івана, хоч йому вже й було тоді п'ятнадцять років. З того часу наречені мало коли й бачилися, бо Іван вчився у бурсі, а далі козакував і був здебільшого на запорожській Січі, або у походах; Марина ж зростала на хуторі батьків, а освігу доставала від вчителя-німця.

Все те щасливе життя Богунів та Михнюків давно минулося. Іванові батьки померли, а предківщину Богунів, за його участь у повстаннях Павлюка та Остряниці, було skonфіковано. З родини Михнюків у повстаннях брав участь тільки дворідний брат Марини, але й цього було досить, щоб сусідні польські пани одібрали їхній маєток собі.

Покривждений та збіднілий Михнюк мусив задавити у своєму серці почуття помсти і подався річкою Бугом на південь, шукати вільної землі. Оселився він знову таки біля Бугу, там, де впала у

нього річка Кодима, збудував собі хату і почав розводити сад.

Про Івана Михнюки давно не мали ніякої звістки, але він пам'ятав заповіт батьків і торік одшукав Михнюків у новому хуторі. Загартований уже під ті часи у бойовищах козак побачив тут чарівної вроди карооку дівчину, свою наречену. Марина, що зустріла його як дитина, що далі почала заглядатися на молодецьку постать козака іншим поглядом і стала його соромитись...

Пробувши у Михнюків два місяці, Богун вдруге посватав Марину і став її нареченим уже з власної згоди дівчини. Про те побратись нареченим не судилося. Богунові небезпечно було жити на Вкраїні, бо поляки шукали його голови, і через те він, порадившись з Михнюками, намірився податись на запорожські землі, аж на Самар, і повернутись за Мариною вже після того, як збудує там собі зимовник.

На чому Богун став, те й вчинив, але прибувши зимою до Бугу, він знайшов тільки димар від Михнюкової хати та обгорілі колоди; розпитавшись же по околицях, довідався, що восени набігала сюди Орда і старих Михнюків повбивала, а його наречену, його запашну квітку Марину, забрала у полон і погнала до Криму.

Богун був боляче вражений і засмучений цією пригодою, бо щиро кохав наречену. Веселий та

жвавий до того часу, він став тепер сумним, і ніхто вже, навіть серед веселого товариства, не чув більше його сміху. Проте, повернувшись до Січі, Богун, почав добувати грошей, щоб викупити Марину з неволі.

Під той саме час до Січі прибув Хмельницький збирати товариство, щоб підняти на поляків. Богун перший приєднався до нього, і коли той налагодився їхати до Криму за хановою допомогою, Богун поїхав разом з ним, маючи надію при цій нагоді одшукати й викупити свою наречену.

Деякий час після розмови козаки їхали мовчки. Коні їхні хотіли пити і бігли тихше. Сонце пекло по лігньому й наганяло дрімоту. Птаство цвірінькало поміж зеленою травою й виспівувало у повітрі, поки, зачувши високо під небом орлиний клекіт, враз принишкло, й поховалося.

— А ну, панове, — обізвався молодий Хмельниченко, — гляньте угору! Якщо влучить хто небудь з нас в орла, то буде Україна вільна од ляхів, а як ні, то будемо на палях!

— Почав уже свої вигадки! — з усмішкою на устах обізвався його батько. — Ніколи ти його не влучиш!

Тиміш узяв до рук рушницю, націливсь і стрельнув. Орел хитнувся на бік, але скоро знову розпластав крила і почав кружляти над степом.

— Не влучив! — сказав засмучений козак. —

А ну ви, дядьку Джеджалію.

Джеджалій націливсь і стрельнув, але наслідки були такі самі: орел немов дратував козаків і наче висів у повітрі над їх головами.

— Мабуть куля не досягає! — скавав Джеджалій незадоволено. У ту мить позад Богуна застогнала тятива під рукою Влучка, і гнучка стріла жалібно заголосила, піднімаючись вище та вище під небо. Ось її вже не чути... Всі, сперши дух, дивляться угору, де в блакиті неба ширяв степовий хижак. Аж ось він раптом підкинув угору крилами так, що вони вдарилися одно об одне, клубком перекинувся кілька разів у повітрі, неначе з чимсь змагаючись, і каменем впав козакам до ніг, роскидавши свої, колись могучі, а зараз безсилі, крила... Стріла влучила хижакові у груди і гостряком рихви виглядала з його спини.

Скрики здивування й радості пролунали в степу.

— Ну й Влучко! Ну й козак добрий!

— Спасибі вам, Петре, велике! — кинувся Тиміш до Влучка. — Ви врятуєте Вкраїну!

— Як би то так легко було вирятувати нашу неньку! — з задоволеною усмішкою одповів старий запорожець.

Козаки попростували далі. Хмельницький вже не боявся польської погоні, бо козаки зараз були у татарських степах, куди поляки не насміли б



забігти.

Він прямував тепер до Перекопу, де беєм був і його давній ворог, а по лицарству приятель, Туган-Бей. Богдан мав надію, що Туган-Бей, поважаючи лицарство, не буде помщатись. І козацький ватажок не помилився: Туган-Бей став йому у великій пригоді.

## II

Від тяжких мук, що їх зазнала Богунова наречена Марина під час перегону її з невольниками з України у Крим, та від пекучої розпуки через смерть батьків, вона стала зовсім байдужа до своєї власної долі. Дівчина почувала тільки те, що жити на світі далі вона не може і повинна якось заподіяти собі смерть. Увесь час, поки її вели до Бахчисараю, Марина тільки й думала про те, як би досягти своєї мети. Тим часом врода Марини та її розум і шляхетське виховання скоро звернули на неї увагу ханських прибічників, і найближчий до хана мурза Хамамбет поставив її перед ханські очі.

Тільки тепер, коли хан уп'явся у молоду дівчину своїми ласими очима, затріпотіла Марина за свою долю душа її пойнялася смертельною розпукою, світ заступився туманом, і вона зомліла схилилася до рук Хамамбета.

Коли Марина прочуняла, вона була вже у гаремі, на м'якому ліжку, серед розкошів та пахощів, а біля неї сиділа циганка Астара, приставлена до дівчини за служницю.

Астара давала Марині щось нюхати, а далі умовила випити якогось зілля, що від нього по всьому тілові дівчини пішло тепло, і вона підвелася.

Проживши після того який час у гаремі, Марина дуже полюбила циганку, бо та щиро до неї ставилася й співчувала її горю. Вони були майже землячки. Кочуючи з чоловіком понад Дністром, Астара знала українську мову однаково, як і свою циганську. Марина давно вже розповіла Астарі про своє життя, тяжку смерть батьків та нудьгу за милим козаком, її нареченим; циганка ж, що за весь час, свого невільного життя у Бахчисараї, вперше зазнала ласку, всім серцем прихилилася до дівчини і теж розповідала їй про своє життя. Плачучи циганка розказала, як щасливо вона кохалася з своїм чоловіком, як придбала тройко діточок, як курчаток маленьких, і як одного дня набігли до Дністра татари, побрали всіх у неволю і розлучили її з чоловіком та з дітками-підлітками.

— Тому минуло більше як дев'ять років, — говорила, втираючи сльози, Астара, — і моя менша доня, нещасна зіронька, моя Зара, повинна б бути зараз такою, як і ти. Але де вона? Де? Кого втішає своїм дитячим тілом? Чиї очі веселить своєю

дівочою красою?

У такі хвилини обидві невольниці, стара й молоденька, разом плакали, пригорнувшись одна до одної, як дві рибоньки, викинуті на берег. Марина знала вже, що мусить стати жінкою хана і навіть переболіла вже з приводу цього серцем. Вона знала, що їй нема звідки сподіватися порятунку і звикла вже до тієї гіркої думки, але як тільки у її покої приходив хан, вона з жахом ховалася від нього, бо бачила у татаринів вбивцю своїх батьків і ворога любої батьківщини її, України. Цього почуття огиди до хана вона не мала змоги перемогти й охоче приймала кару за непокірливість йому, а все таки не корилася.

Болючи за молоду дівчину серцем, Астара одного разу спитала її:

— Хочеш, Газізію, — так по татарському звали Марину, — нароблю так, що хан не буде тобі огидливий?

— Не зви мене, Астарочка, Газізією. Мені не любе це бусурманське ймення. Зви мене Мариною. Нехай хоч рідне ймення нагадує мені про Україну. А як же ти можеш зробити, щоб хан не був мені огидливий?

— Дам тобі такого зілля, що, як, вип'єш, то й покохаєш хана і тоді будеш собі жити щасливою.

— Покохати хана? — жакливо скрикнула Марина. — Боронь Боже від того!.. Я кохаю іншого.

— Того ти забудеш! — перебила циганка. — Та й нащо його пам'ятати? Тільки мука одна.

— Ні, нізачо в світі. Нехай ліпше візьме мене бусурман примусом, нехай буду боліти серцем і мучитись, а щоб забути Івана та покохати бусурмана, та не дай того Боже! Не давай мені такого зілля, Астарочко... не давай! Зроби ліпше так, щоб я стала ханові нелюба і він од мене одсахнувся.

— Нічого, дитино моя, не було б з того доброго... — сказала журливо Астара. — Нелюба будеш ханові, то подарує він тебе якомусь мурзі, старому ласунові, і буде тільки на гірше. Така вже твоя доля, бідна моя бранко, щоб свого щастя не мати, а бути за втіху ворогові!

Розпач опанував душею молодої дівчини з речей циганки.

— Ой, Боже мій... Боже мій! Мати Божа! — заридала Марина. — Защо ви покинули мене, сиротину? Отрути мені дай, Астарочко! Щоб не достатись мені на ганьбу щоб збутись своєї гіркої долі!

Астара почала милувати дівчину й заспокоювати, а щоб чимсь її розважити, перевела розмову на Бахчисарайські новини.

— Знаєш, Мариночко, до хана приїхали гості з вашого краю, з України?

— Наші козаки та до хана в гості? —

здивувалася дівчина. — До свого одвічного ворога? Ніколи того не може бути!

— Так вони не гостювати прибули, а просити помочі на ляхів. Хочуть Україну з під ляхів визволяти.

Сльози враз зникли з карих очей дівчини, й у них загравав промінь радісної цікавості.

— Невже справді? — схопилася вона. — Хто ж саме прибув? Може чула, Астарочко, так говори!

— Чула від євнухів, що Хмельницький прибув з сином та п'ятьма товаришами.

— Хмельницький? Чула про нього. Іван оповідав, що ходив колись з Хмельницьким у Чорне море. Так він хоче визволяти Україну? Ой леле, яке щастя! Поможі йому Господи! Мій Іван тої думки, що коли б ляхи не задавили Україну та не знищили козацтва, то ми давно б звоювали татарів і ввесь їхній поганий Крим у нівець сплюндрували. Тоді б не було кому ані гнобити нас на нашій землі, ані руйнувати Україну та забирати людей наших у неволю. А що ж, Астарочко, як до того ставиться хан? Не чула?

— Навряд чи те станеться, бо, кажуть, хан лютий на козаків і на цього самого Хмельницького за те, що вони завжди його царство воювали. От козаки вже тиждень у Бахчисараї живуть, а хан досі не пустив їх перед свої очі.

Марина замислилась. Поміж брівоньками

дівчини склалася смужка, щічки заграли румянцем, а сама вона важко дихала й дивилася кудись на бік, неначе бачила там відповідь на якусь думку. Згодом Марина встала з софи і почала розмову вже голосом людини, що на чомусь уже стала.

— А як ти гадаєш, Астаро: хан допоміг би козакам, коли б я його про те благала?

— Ти, дитино? — здинувалася циганка. Проте згодом, обміркувавши питання Марини, вона додала:

— А може й справді хан вчинив би по твоєму бажанню, коли б ти стала до нього ласкавішою. З усього виходить, що він тебе покохав не хижацьким коханням, щоб аби дівоцтво взяти, а певним, щирим коханням. Інший з свого гарему дівчині за непокірливість давно б звелів голову зняти, тебе ж він жаліє й наказує тільки злегка бити різками.

— Так я його благатиму! — сказала рішуче Марина і почала чепурити своє волосся та вбиратися у саетове татарське вбрання. — Адже я вже досить добре розмовляю по татарському, Астарочко?

— Добре! Хан зрозуміє!

Коли увечері того дня хан навідався до Марини, вона не ховалася од нього, як звичайно було, під килими, або за софу, а зустріла його чемно й ласкаво.

Хан Іслам-Гірей був ще не старий і в його не

дуже довгій рудій бороді тільки подекуди почала вибиватися сивина. Як для того часу, він мав добру арабську освіту. Улесливість прибічників та невольнича покірливість давно набридли ханові й упертість Марини разом з її соромливістю дуже приваблювали його до неї.

Побачивши сьогодні дівчину ласкавою й непохлоливою, хан зрадів. Веселий він сів на софу й з посміхом почав розпитувати Марину, через що вона так його боїться.

— Великий царю! — сказала Марина. — Ти хочеш щоб я стала тобі дружиною, а як те може статися коли я бачу в тобі свого лютого ворога.

— Який же я тобі ворог? — спитав здивовано хан. — Глянь: ти бранка, невільниця, а в яких розкошах ти пробуваєш! Вороги так не чинять, ти повинна почувати себе щасливою, бути мені вдячною й любити мене!

— А хіба пташка любить ту людину, що замкнула її у золоту клітку? Ти зроби так, щоб ці покої не були мені тюрмою.

Горде чоло Іслама стало суворим.

— Це неможливо, — одповів він. — По нашому закону жінки повинні жити в гаремі.

— Я не на волю натякаю, — перебила Мврина, — Ти зроби так, щоб я тебе покохала, а для цього треба, щоб я не дивилася, на тебе, як на ворога своєї рідної країни. Ви, татари, одвіку тільки

пили нашу кров, жили працею наших невольників і втішалися нами, дочками України. І ти чинив те саме. Як же можу я покохати тебе, ворога моєї рідної землі?

Хан ще дужче насупив брови.

— Ти дуже смілива й невдячна! Коли так, то я примушу тебе стати моєю жінкою, хоч би довелося забити тебе на смерть!

Марина не злякалася. Вона, сіла на подушку біля хана, поклала свої руки йому на коліна, і ласкаво зазираючи йому в очі, почала говорити:

— Царю мій! Ти маєш силу й владу, щоб узяти моє тіло, але нащо, воно тобі, коли я не дам тобі свого серця й душі? Хіба мало у тебе жінок, навіть красивіших за мене? Коли бажаєш серця мого й мого кохання, то стань спільником Хмельницькому й допоможи йому визволити Україну зпід лядської кормиги. Тоді я знатиму, що ти брат мого народу, а не ворог, і вірь — я покохаю тебе всім серцем і дам тобі таке щастя, що другого такого не може бути на світі.

Хан сидів на софі мовчки, замислений, але зморшки у нього на чолі порозходилися. Марина зрозуміла, що перемога недалеко і припала йому до колін усім станом.

— Ти, царю, великий і могутній! Ти не побоїшся піти війною на Польщу і допоможеш Україні визволитися й набути міці?



Хан млів від тепла молодого, дівочого тіла, але не хотів того виявити і не хотів дати згоду відразу.

— Це не така справа, — одповів він через скільки хвилин, — щоб тут її з тобою рішати. Побачуся з Хмельницьким, тоді й обміркую, що вчинити.

Побалакавши після того з Мариною ще з пів-години, хан помилував її рукою і, поцілувавши у чоло, вийшов з покою.

### III

Через день після розмови з Мариною Іслам-Гірей зібрав до палацу всіх своїх мурзів на раду. У найбільшому покої ханського палацу вся підлога була застелена коштовними килимами, а попід стінами довгими рядами стояли м'які софи. По тих софах, підобгавши під себе ноги, сиділи, загорнуті у різнокольорові халати, сивобороді мурзи, молодші ж із них, що не вмістилися на софах, сиділи поперед них на шовкових подушках. Всі з увагою й острахом дивилися на хана, що сидів на окремії, найвищій софі, і чекали почути його власне слово.

— Знаєте ви всі, - почав не поспішаючись говорити хан, — яку велику шкоду чинять нам споконвіку козаки. Не буду вже я згадувати про

ватажків їхніх Вишневецького, Сагайдачного, Юшку та Сулиму... Ті вже всі стали перед грізні очі Аллаха і прийняли од нього кару за свої вчинки... А от і в недавні роки козаки робили багато шкод нам з отаманом Бурляєм та Хмельницьким. Тепер цей самий Хмельницький прибув у моє царство просити моєї помочі на поляків. Так от я й скликав вас, поважні мужі, щоб разом обміркувати, чи користо нам допомогати Хмельницькому та йти з ордою на польські землі, чи ні.

Один по одному, по черзі, висловлювалися мурзи. Дехто радив стати з козаками до спілки, бо тоді можна буде безпечно випасувати косяки коней та отари овець по всіх степах і плавати Чорним морем; проте більшість була тої думки, що правовірним не годиться єднатися з християнами, бо така спілка розгніває Аллаха, і він не дасть Орді щастя у війні.

Коли всі висловилися, почав знову говорити Іслам-Гірей.

— Мудро кажуть ті, хто не радить єднатися з християнами, бо не благословив би Аллах такої спілки, але пособляти християнам руйнувати й вигубляти їхніх же братів християн, це діло цілком угодне Аллахові. Польща тепер велика й могутня через те, що воює руками козаків, коли ж допоможемо ми козакам одірватись з усією Україною од Польщі, то й Польща занепаде, й

Україна, ворогуючи з нею, не набуде такої міці, щоб нас страхати. Так от кажу я: подавши поміч Хмельницькому, ми поживемо польське добро й золото, зробимо угодне Аллахові діло, бо зіб'ємо велику війну поміж християнами, збудемося на півночі шкідливого ворога, козаків, і нарешті догодимо падішахові, бо забезпечимо від козаків турецькі чорноморські береги!

— Сам Аллах промовляє устами великого хана! — загукали мурзи, вклоняючись йому до землі. — Нехай станеться по твоєму мудрому слові, великий хане!

Другого дня у тому ж покої ханського палацу Богдан Хмельницький на шаблі Іслам-Гірея присягнув, що запрошує він хана до спілки з щирим серцем, ні в чому його не зрадить і не наведе на лихе. Після присяги хан подав йому руку на доказ того, що пристає з ним до спілки, і таким чином спілка козацького ватажка з кримським ханом заклалася. При цьому були свідками всі мурзи і ввесь почет Хмельницького, цеб то всі прибувші з ним товариші.

Богун не марнував того часу, що пробув у Бахчисараї, і дбав про свою справу. Знаючи добре, що по всіх землях і по всіх краях світу з грошима можливо досягти всього, чого забажаєш, він, лагодючись до Криму, добре набив свій черес червінцями. По татарському Богун знав добре, як і

всі останні товариші Хмельницького, і це сприяло йому, щоб тертися поміж мурзами і розпитувати їх про бранців, що були в осени захоплені понад Бугом.

У татарів велася деяка реєстрація бранців, бо вони багатіли з того, що випускали бранців на волю за викуп, і Богун скоро довідався, що дівчина Михнюківна у Бахчисараї, але на його прохання сказати, в кого саме вона єсть, йому одмовляли, що не знають, або направляли до Хамамбета — мурзи, цей же останній навпрямки сказав Богунові, що про Михнюківну нема чого й клопотатись, бо її долі можуть позаздрити всі жінки на світі й що її ні за які гроші викупити неможливо.

Ці таємні натякання й підморгування поміж мурзами всякий раз, коли Богун заводив розмову про Михнюківну, упевнили козака в його тяжких гадках, що Марину через те неможливо викупити, що вона у гаремі самого хана Іслам-Гірея. Але Богун був не з тих людей, що спиняються перед перепонами.

Як що неможливо взяти за викуп, то доведеться викрасти!.. — рішив завзятий козак, і в той самий вечір, коли заклалася спілка з ханом, він пішов до найстаршого євнуха ханського гарему. В його думках склався такий замір, щоб за гроші добути у старшого євнуха дозвіл на побачення з Мариною і під час побачення взяти її і вивезти з

Криму.

Старший євнух жив у задньому дворі ханського палацу. Коли Богун доступався до нього, той саме порядкував з меншими євнухами, гримав на гаремних служиць, а найдужче на Астару.

— Як то ти навчаєш молоду Газізію? Доки вона буде дрочитись та баламутити добре серце найяснішого нашого володаря? Великий хан гнівається на красуню, а з нас голови додолу котяться!

— Не гнівайся, вельможний аго! — покірливо одмовила циганка. — От уже Аллах почув мої благання й помнякшив серце Газізі. Вчора вона ласкаво розмовляла з нашим володарем і навіть рукою його милувала!

— Милувала рукою? — глузливо гримнув євнух. — Шкуру б я спустив з цієї красуні, а не панькався б з нею, як панькається хан! Їй таке щастя: сам хан підвів на неї свої ясні очі, а запекла християнка ще мордується!

Тут саме увійшов у покої Богун, і євнух раптом вирядив усіх геть, а гостя чемно привітав і посадовив поруч себе на софу.

Богун зразу приступився до діла, щоб не дати євиухові опам'ятатись і накрити його мокрим рядном.

— У тебе, аго, у ханському гарему є дівчина з України, шляхтянка Марина Михнюківна, що ваші

татари захопили торік біля Бугу?

— Тс... — злякано зацікавився на Богуна євнух і, вставши з софи, обдивився чи не підслухує хто по за килимами, що висіли замість дверей.

— Від кого козак про те довідався?..

Богун зрозумів, що догадки його певні, що його мила дівчина тут, у ханському гаремі, й що вона вже не його, а ханова. Мов кліщами здавила йому серце дійсність, і був момент, що він хотів покинути все та вернутись на Україну, не побачившись з Мариною, але та легкодухість недовго панувала душею завзятого козака.

— Ні, не покину без помочі беззаступну сироту, — рішив він у своєму серці, - поки не почую від самої, що вона своєю волею живе з ханом!

Богун перемиг себе, не попустив, щоб та мука, що була у нього в серці, відбилася на його виду, і неначе спокійно одповів:

— Я чув про те ще на Січі Запорозжській. Михнюківна моя наречена, і я хотів би її викупити.

Євнух широко розплющив очі і підняв догори свою сиву бороду. Він придивлявся до Богуна, неначе хотів розпізнати, чи не зсунувся той з глузду.

— З того часу, — почав він нарешті, - як світить сонце, кримські володарі не продавали своїх жінок.

— Ну, а може б ти спитав?

— За єдине таке образливе питання хан зарубав би мене власноручно!

Щоб не гаяти часу, Богун розстібнув черес і висипав з однієї його половини на софу купу червінців. Очі євнуха заграли хижацьким вогнем, а руки мимо волі зробили рух до блискучого золота, але він раптом схаменувся і, щоб легше перемогти спокусу, одвів очі на бік.

— Захочай гроші! Вони тут ні до чого, бо у хана їх без ліку.

— Ні, це не ханові! Цю купу я дам тобі за те, щоб мені побачитись з Михнюківною.

Євнух заметушився на софі, а очі його знову палахнули хижацьким вогнем, але згодом той вогонь погас, і на виду татарина відбилася журба.

— Сховай!.. — сказав він, зігхнувши й захищаючи свої очі від золота рукавом халату. — Жоден чоловік не сміє підвести очі на жінку хана. За це євнухові смерть.

— А ти упорядкуй побачення так, щоб ніхто не довідався. От і всього.

Спокуса була велика. Прибутки євнуха були не аби які. Коли Богун висипав ще купу червінців з другої половини чересу, татарин не мав сили далі змагатися й пішов на згоду. Він знову встав, обдивився поза килимами й пошепки почав говорити:

— Не за ради грошей, а за ради доброї згоди поміж татарами й козаками та співчуваючи тобі, я вчиню по твоєму бажанню. Завтра, як смеркне і хан піде уже до якоїсь жінки на одпочинок, а весь ханський палац пірне у темряві ночі й спокою, я вишлю Михнюківну з служницею до узгір'я, де від скель та рясних тополь найгустіше сідає морок, — там ти кілька хвилин побудеш із нею.

Богун подякував євнухові, сказав, що вірить його слову, і пішов лагодитись до скінчення своєї справи.

## IV

Ранком другого дня Богун купив для Марини найпрудчішого на весь Бахчисарай коня. Ця купівля здивувала Хмельницького і він, пригадуючи, як увесь час Богун сновигав поміж мурзами, стурбувався й почав стежити за ним.

Надійшов вечір. Сонце заграло своїм останнім червоним промінням на золотих шпилях високих мінаретів, палахнуло на півмісяцях, що з погорда красувалися на тих шпилях під блакитним небом, поцілувало в останне верхи білих скель Бахчисарайського узгір'я й сховалося за горою. Не чути вже стало на Бахчисарайському базарі вигуків, замовкли голоси й вулицями затихло жалісне скрипіння немазаних татарських гарб і татари як



сонливі курки, розійшлися по своїх хатах... Ніхто не палив свігла, бо весняний день був довгий і час було спати. Життя столиці кримських ханів завмирало, ніч набувала сили, ставала на своє царство й сповивала Бахчисарайське межигір'я все густішою й густішою темрявою.

Прочовгали по спорожнілим горницям ханського палацу м'які панчохи хана, і він, загорнутий у легкий, састовий халат, перейшов через довгі сіни до гарему і там, стомлений турботами довгого дня, віддався спокійному сну в покоях одної з жінок. Поснули й усі нещасні красуні невольниці, визбірані за для ханської втіхи з усієї землі... Не спала ще тільки одна невольниця... Не спала дівчина Марина, квітка української землі.

І Марина знала, що після її розмови з ханом, він згодився на спілку з козаками, і серце її, налите радісною надією на визволення з неволі рідної країни, напружено тремтіло й не скорялося владі ночі.

Несподівано тишу її покою порушила Астара, піднявши на дверях килим.

— Одягайся, Газію! — сказала вона пошепки: — Ми мусимо йти зараз до узгір'я на край міста.

На здивовані розпитування Марини про те, нащо туди йти, Астара одмовлялася несвідомістю й

тільки просила дівчину одягатися якнайскоріше і йти якнайтихіше.

— Може мені там щось лихе заподіють? — злякано питала Марина.

— Ні, після останньої твоєї розмови з ханом тобі нема чого сподіватися якогось лиха.

Марина вся тремтіла з хвилювання, але яесь невідоме почуття манило її туди, у темряву ночі, на вільне, вохке повітря, під срібний промінь блискучих зірок. Вона хутко вбралася, й циганка повела її за руку з покою у сіни, а з сіней до двору.

На дверях стояв старший євнух і подав вартовому гасло, щоб випустити жінок.

Марина вийшла з Астарою у двір. Пахощі квіток і тополь солодким питвом лилися в істоту дівчини, а безліч давно забутих зірок, милуючи, лоскотало її по виду своїм срібним промінням. На дворі, під тополями, була тиша і тільки краплі води, спадаючи одна по одній з водограїв, ледве чутним плесканням порушали ту тишу.

Біля брами, що виводила на майдан, Марина знову побачила вартового, але він по гаслові євнуха вдав з себе сплячого, і євнух сам випустив жінок за браму.

Мов легкі тіні бігли мертвими вулицями Марина й Астара, обуті у м'які панчохи. Вони не порушали тищі, так що навіть біля їхніх ніг цвіркуни не залишали своїх пісень. Щодалі

вулицею хати рідшали, а скелі узгірря підсувалися все ближче й вищали, і за невеликий час жінки були у самому узгіррі під тінню тополів та скель.

Марина чула, як стукотіло її серце, передчуваючи, що зараз повинно статись щось таємне й страшне. Аж ось якась темна постать людини виникла з поза скелі.

— Марино! Це я — твій Іван... Марина впізнала голос свого милого і так скрикнула з несподіванки, що Астара поспішила затулити їй рота.

— Ти? Мій милий тут, у Криму?

— Я по тебе прибув, моя голубонько! — говорив козак, беручи дівчину з рук циганки і пригортаючи її до себе. — Тікаймо на Україну. У мене вже й коні стоять наготові.

Пекельна мука стиснула серце молодій дівчини. Кілька хвилин вона стояла мовчки, припавши до плеча милого, і тільки стан її, що бився й тріпотів в обіймах козака, виявляв, що вона не вмерла. Нарешті з грудей дівчини вибилося розпачливе ридання й вона почала відхилятися од козака.

— Не можу я вже бути твоєю, Іване... — над силу вимовляла Марина — не можу! Я вже зріклася своєї долі.

Немов кригу вкинули ті слова Богунові у серце і якимсь невідомим йому самому голосом він

спитав:

— Ти стала жінкою хана? — Не стала ще... але подала слово стати, як що хан pomoже вам визволити Україну з під лядської кормиги.

— Як? Такою ціною заклалася наша спілка? — скрикиув Богун. — Хвала тобі, Мариночко, за любов до своєї неньки — України, але бусурман не смів вимагати від тебе такої жертви. Ти вільна порушити умову, бо вона не вільна, а примусова.

— Ні, я сама надумала й заклала ту умову, і хоч як мені тяжко зріктися тебе, мій бажаний, але я не зламаю свого слова, і доки хан буде оборонцем і заступником України, я буду йому вірною дружиною. Як що ж зрадить він козакам...

Марина не доказала і, припавши до козака, почала його милувати й голубити.

— Прощай, мій Іване... Прощай, соколе мій! Спасибі, що одшукав мене сиротину, але не судилося нам з тобою щастя-долі мати.

— Ні, голубко моя нещасна, я не можу оддати тебе бусурманові на поталу. Не дам загинути такій перлині дорогій. Я примусом візьму тебе і повезу на Вкраїну.

— Ні, я не можу! Я піду! — одповіла Марина вже рішучо і відкинулася од козака.

— А я візьму! — Скрикнув Богун і вхопив дівчину на руки.

— Схаменися, божевільний! — почувся зза скелі голос, і могутня рука Хмельницького вхопила Богуна за плече.

— Я чув усе, — казав далі Хмельницький, — бо стежив за тобою. Чи ти ж поміркував про те, що вчинив би хан, коли б його нові спільники украли в нього жінку?

Руки у Богуна рознялися, й Марина стала на землю.

— Замість помочі й спілки хан пішов би на нас війною разом з поляками і поруйнував би Україну до щенту.

— Немає за що помщатись ханові, - одповів Богун. — Я не грабую його добра, а хочу тільки вернути своє добро: свою наречену, що він у мене пограбував.

— Хоч може й твоя правда... — сказав Хмельницький, — але обміркуй же те, що я дав ханові у заставу все, що мені лишилося дорогого на світі. Я лишаю у Бахчисараї свого сина, надію свою — Тимоша... Ти хочеш згубити не тільки його й нас усіх, але й те, що я уладнав — спілку мою з ханом. Ти хочеш роздратувати хана і навіки лишити Україну в неволі.

Богун зблід на виду. Бажання щастя разом з надією на нього геть одлинули од козака, і холодний розум взяв перемогу над пориванням серця.

— Боронь, Боже, мене від того! — сказав він. — Перша мета мого життя — це боротьба за волю України. Моя кохана вже поклала своє серце на жертвеник рідної країни, так нехай же й моє розкраяне среце ляже поруч з її серцем. Прощай, Марино. Умремо для себе й для свого щастя, а житимемо тільки для боротьби за волю України та за щастя рідного народу.

— Прощай, соколе мій! — знову припавши до милого, ридала Марина. — Прощавай на віки! Краю нашому рідному вклонися низенько, коли будеш біля вільного Бугу! Радій там радістю вільних земляків, коли визволиш їх... І тоді мене згадай!..

Дівчина, не тямлючи себе, цілувала козака в уста, у чоло й очі, аж поки зомліла впала до рук старої циганки.

Через півгодини дві тіні у легких запиналах нечутно наближалися до ханського палацу тими самими вулицями й стежками і попід тими самими тополями, що простяглися до узгірря. Тільки тепер не радісною таємницею було налито душу Марини... Її оповила темна нудьга. Тепер не бігла вона, як тоді, жвава й міцна своєю рішучістю віддати себе за щастя рідної України: тепер її, знесилену, ледве вела під руку вірна подруга її неволі, циганка Астара.

А до другого краю Бахчисараю твердими кроками відходили тіні двох дужих козаків, що

поклалися віддати своє життя за щастя та волю України.

Другого дня, вважаючи на горе Марини, Астара почала заспокоювати її й розважати.

— Не тужи, доню... — говорила вона, милуючи дівчину. — Не вдавай твого серденька в розпуку. Долі своєї не переробиш, але як що хочеш знати, яка вона буде, я тобі поворожу.

Марина байдужо простягла їй руку, і Астара почала уважливо ту руку розглядати, Через небагато часу очі циганки заграли таємним огнем і, неначе прозираючи прийдешнє, вона почала:

— Скорботне буде, голубхо моя, твоє життя. Ти будеш першою, найбільше улюбленою, дружиною хана і влада твоя над ним буде велика... Всі жінки по всьому Криму будуть заздрити твоєму щастю, але ти не будеш щасливою й прийматимеш серцем муки, бо ніколи не покохаєш хана. Хан помре не своєю смертю... І неначе ти до того будеш причетна...

— Я не лиходійка! — сказала ображена Марина: — Скоріше я собі збавлю віку, аніж комусь іншому.

Щодалі, пророкування Астари все дужче зацікавлювало дівчину і, забувши своє горе, вона вже з напруженням чекала, що циганка говоритиме далі.

— Твоєму милому буде загрозувати на війні

велика небезпека, але що тільки його не вб'ють, то ти ще його побачиш і ви навіть поєднаєтесь...

Хоч Марина й не дуже вірила тому, щоб людина мала силу зазирати у будучину, але слова циганки, мимо її волі, запалили у її серці надію на те, що колись може прийти інше, бажане життя.

— Зроби, Астарочко, так, щоб мого Івана не брала ні куля, ні шабля, ні інша зброя — говорила дівчина, припадаючи до циганки. — Адже ти зможеш це зробити. Як що ти любиш мене, Астарочко, то замов мого Івана.

— Як його замовити без його волі? Хіба от що: одріж свого волосся. Я те волосся замовлю, як сама знаю, і передам твоєму козакові. Як що він не забуде тебе й іншої не покохає, то носитиме те волосся на своєму тілові, а поки носитиме на собі — не візьме його ані куля, ані шабля, ані інша ворожа зброя.

Марина відрізала пасму свого волосся, і Астара понесла те волосся з покоїв, щоб ніхто не побачив, як вона буде його замовляти.

Ще через день після, того, коли Богун сидів у своїй хаті сумний та замислений, до нього увійшла Астара.

— Може ти не пізнав мене, славний козаче?.. Я та сама, що зо мною до тебе виходила твоя наречена. Ось вона передала тобі на спомин про себе своє волосся.



Богун узяв до рук пасму м'якого, пахучого, чорно-золотого волосся любої дівчини. Сльоза набігла на око завязаного козака і, щоб не побачила тої сльози стороння людина, Богун повернувся набік і похапцем почав витягати з чересу червінці.

— Спасибі тобі, невідома жінко... — Сказав він, опанувавши собою — Звеселила ти моє серце. Перекажи моїй дівчині, що поки життя мого, носитиму я її волосся на грудях біля серця. Оті червінці ти візьми собі за те, що любиш беззаступну сирітку та вірно їй слугуєш.

Астара вклонившись узяла гроші й хотіла йти, але Богун спинив її та знявши з своєї руки перстень, додав:

— Віддай цього перстня моїй нареченій на спомин про мене!

Астара заховала червінці й перстень і, вклонившись Богунові, вийшла з хати.

Через тиждень хан з честю вирядив Хмельницького та його товаришів з Бахчисараю, обділивши їх коштовними подарунками. Вітали козаків на прощання по братерські й мурзи татарські, нахваляючись незабаром зійтися й стояти поруч у бойовищах.

Гулко вдарили копитами козацькі коні кам'януватий Бахчисарайський шлях і вихором понесли і козаків від Бахчисарайської брами на північ. Блакитні гори, що стіною піднімалися за

Бахчисараєм на півдні, почали присідати і неначе поринали у землю, а зелені узгірря все густіше сповивалися млою.

Через невеликий час козаки знову були у степу і, поринаючи глибоко у травах, посувалися по ньому, немов дрібні комашки, але тепер тих комашок було вже, не сім, а шість, бо Тиміш лишився у Бахчисараї.

Справа визволення України заклалася і заклалася добре, як і бажало ся, але боляче ті закладини відбилися у серці Богуна, бо навіки відлучили його від власного життя.

## V

На Україні повстали великі й славні події.

Як тільки Хмельницький прибув із Криму до Січі, його зараз було обрано гетьманом козацького війська. Окрім славних товаришів, що були у Криму разом із Хмельницьким, тепер до нього приєдналося чимало січового лицарства, що вже вславилася своєю запеклою вдачою підчас повстань Павлюка та Остриниці.

Поки Хмельницький упорядковував військо до походу, сотні старих та покалічених запорожців пішли з Січі на Україну з кобзами й бандурами, а як хто, то й так, убравшись старцем, щоб, переходючи від села до села, з міста до міста, розповісти людям

про те, що прийшов час усім узятися до зброї й, ставши одностайно за свої права, вирятуватися зіп'ядської кормиги.

Не марнуючи часу, гетьман із кількома тисячами запорожців рушив назустріч польському війську, що під проводом сина коронного гетьмана Потоцького прямувало степами на Запорожжя. Становище Хмельницького було дуже небезпечне: з правої руки у нього лишалася над Дніпром міцна польська фортеця Кодак, до якої Дніпром з Черкас плив байдаками Барабаш, отаман реєстрових українських козаків, тих козаків, що корилися полякам і тягли їхню руку, а назустріч йому сунув з військом Потоцький. Доводилося поділити і без того невеликі сили запорожців і, посуваючись до Жовтих Вод, забезпечити себе з боку Дніпра.

Порадившись з полковниками, гетьман вирішив Богуну й Нечая з тисячою козаків добути Кодак, Джеджалієві та Ганжі доручив перестрігти реєстрових козаків на Дніпрі та, не допустивши їх до Кодака, умовити передатись на бік своїх братів; сам же гетьман з Перебийносом, Небабою, та Чарнотою попрямував Диким полем навперейми Потоцькому до Жовтих Вод.

Нечислені були ті орли, що перші стали за волю України, але міцні душею й любов'ю до рідного краю і не страхалися вони йти на сильнішого та краще узброєного ворога.

Богун, що уславився на Запорозжжі жвавiстю й веселiстю, тепер, повернувшись з Криму, став задумний i обережний. Вiн уникав козацької гульнi i нiхто тепер не бачив на устах його усмiшки, i навiть веселий гультяй, побратим Iвана, Данило Нечай не мав сили його розважити. Всi думки Богунa тепер наведенi були на те, як би лiпше послужить справi визволення України, i тi думки й гадки вiн ховав у собi. Ось i тепер, наближаючись до Кодака, вiн уже надумав, як його добути, але не похвалився тим навiть Нечаєви.

Добути Кодак, не маючи гармат, неможливо було, не то що з тисячою, але й з кiлькама тисячами козакiв. Богун добре знав, що пiсля того, як Кодак був зруйнований гетьманом Сулимою, Конецьпольський його поновив i ще дужче змiцнив, через те вiн намислив добути цю фортецю хитрощами. Щоб поляки не довелися про козакiв, Богун наблизился до Кодака поночi по глибокому байраку, i аж дiждавши пiвночi, пiдняв козакiв з байраку i потай наблизился до фортецi. За пiвгонiв до Кодацьких окопiв вiн спинив козакiв i звернувся до Нечая:

— Поклади, брате мiй, козакiв на землю та й нехай лежать, аж поки почуєш вiд замкової брами пострiл, то чим дуж поспiшайся до брами мене рятувати, бо як не поспiєш, то загину.

Пiсля того Богун узяв Бурляя, Довбню,

Влучка та ще дванадцять охочих запорожців, одяг їх у вбрання реєстрових козаків, а сам убрався хорунжим польського війська і пішов з тим товариством понад байраком аж до Дніпрових скель.

Ніч була хоч і зоряна, але темна. Під ногами козаків, ховаючись у темній безодні, шумів і стогнав Кодацький поріг великої річки. Нижче й вище порогу пелена широкого Дніпра визначалася блиском зірок, що грали на тихій воді своїм промінням, смуга ж самого порогу була темна, як роззявлена паща примари.

Од височенних побережних скель Богун повернув до Кодацьких окопів, що починалися зразу над кручею Дніпра і, розмовляючи з товаришами, навмисне голосно по польському, одверто пішов до північної брами замку, де поблизу лежав у залозі Нечай з козаками.

Тільки що козаки почали наближатися до брами, як з башти на них нагукав вартовий. Богун знав, що у Кодаку сподіваються полковника Кречовського та отамана Барабаша, сміло одповів по польському:

— Я хорунжий Бенъовський, посланець полковника Кречовського, з реєстровими козаками.

— А де ж сам полковник? — спитав вартовий.

— Прибуде за дві години, разом з Барабашем та шістьма тисячами війська. Одчиняй браму, мені

треба перестерегти вашого полковника, щоб привітав гостей!

Не сподіваючись нічого лихого, вартовий одсунув у брамі засова і трохи відхилив її. Але ще не встиг він глянути в очі Богунові, як упав од його пострілу, а козаки, надавивши на браму дужими плечами, зовсім її відчинили.

Біля брами збився галас, счинилася колотнеча. Вартові на постріл бігли з усіх боків і намагалися знову зачинити браму, але Богун з товаришами грудями її заступали і рубали ворогів шаблями. Над головою Богуну вже не раз блищали ворожі шаблі, та він вибивав їх з рук ворогів. Хтось випалив у нього з мушкету, але куля влучила саме у ремінний черес і відскочила від черв'яків, що були у чересі. На останку він трохи не загинув був від ворожого списа, та на поміч йому підскочив Довбня і перебив списа своїм келепом.

Ворогів щохвилини більшало і козаки знесилювалися; на щастя, скоро почулося тупотіння тисячі ніг, і до брами, мов степовий вихор, набіг Нечай з товариством. За кілька хвилин, бурхливою весняною потокою козацтво затопило Кодак, заливши його ворожою кров'ю.

Так була добута ця неборима фортеця, не зробивши жодного постріла з своїх великих гармат. Через скільки день Богун вже догнав гетьмана на Саксагані.

Ганжі та Джеджалію пощастило ще дужче. Біля Кам'яного Затону вони перестріли полковника Кречовського, що колись приятелював з Хмельницьким.

Той плив байдаками з півсотнею реєстрових козаків окремо від Барабаша, і Ганжа легко умовив його козаків стати за свою віру та за волю України й приєднатись до Хмельницького. На другий день, коли прибув до Кам'яного Затону Барабаш з усіма реєстровими козаками і став на ніч табором у березі, Ганжа почав збирати козаків купами й умовляв усіх згадати про кривду польську та про муки єдиної козацької неньки-України, і допомогти Хмельницькому визволити рідний край.

Розмова завзятого запорожця робила на слухачів великий вплив, і козаки почали хвилюватись, вагаючись, на який бік стати. Сумління тягло їх, щоб приєднатися до своїх братів, але жах того катування, якому були свідками на своїх товаришах за попередні повстання, ще тримав багатьох у своїх пазурях. Щоб прискорити справу, Джеджалій взяв свій довгий спис і пішов до Дніпра, де у байдаці вже ліг спати Барабаш.

— Де зрадник, що продав козацьку волю ляхам за панські ласощі? — гукнув Джеджалій. — Де панський прибічник, що переховував і таїв од нас королівські привелеї? Бийте, пани-брати, ляхів і недоляшків, ворогів України!